

Vabamüürlike ideede avaldumi- sist Eesti arhitek- tuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses

Epi Tohvri

Artikkel käsitleb vabamüürlike ideede avaldumist Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpul – 19. sajandi alguses. Nende levikut vahendasid Dessaus tegutsenud Philantropinum ning Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed. Vaatluse all on vabamüürluse ja palladionismi vahelised seosed, vabamüürluse ikonograafia mõisate interjöörikujuanduses. Antakse valgustusajastu vabamüürlase tüüpportree Otto Friedrich von Pistohlkorsist ja analüüsitakse tema kavandatud Rutikvere mõisakompleksi.

Uusaegse vabamüürluse lätted peituvad Inglismaal ja Šotimaal. Väidetavalt kujunes Inglise vabamüürlus välja müürseppade tsunftidest. Et Inglismaa oli esimesi riike, kus turumajanduse arenedes lagunes ka tsunftisüsteem, siis vajasisid eelkõige müürsepad suuremahuliste ja kallite ehitiste teostamiseks väljastpoolt rahalist toetust. Seetõttu hakati müürseppade loožidesse võtma ka jõukaid ja mõjukaid isikuid, kes aitaksid omalt poolt ehitusprojekte finantseerida ning ellu viia.¹ Uut tüüpi loožide liikmeskonda kuulus eri-

nevatest sotsiaalsetest kihtidest inimesi ning omavaheline lävimine aitas kaasa dialoogi tekkele eri seisuste vahel. Looži meistriks tõusnud isik pidi olema mitmekülgsete teadmistega, valdama matemaatilisi ja arhitektuurseid oskusi, sh. oskama juhatada linna-kindlustuste ja -ehitiste rajamist. Seetõttu saigi 1690. aastatel mitme Londoni looži suurmeistriks arhitekt *sir* Christopher Wren.² Üldlevinud legendi järgi valdasid müürseppade loožid püha geomeetria saladust, mis traditsiooniliselt ulatus tagasi Piiblis kirjeldatud Saalomoni templi rajamiseni ja sealt hilisantiigi kreeka-egiptuse sünkretistliku jumala Hermes Trismegistuseni. See selgitab ka vabamüürlaste suurt huvi arhitektuuri vastu. 1717. aastal ühinesid nelja Londoni müürseppade looži liikmed üheks Suurloožiks, saades kogu Euroopa vabamüürliku liikumise katusorganisatsiooniks.

Teise versiooni järgi ulatuvad vabamüürluse juured tagasi hiliskeskaja Šotimaale, kus protestantliku usuvahetuse järel avati mitmeid ülikoole ning seetõttu kasvas haritud keskklassi osakaal ühiskonnas. Hakati koos käima nn. teadusklubides, millest formeerusid uusajale iseloomulikud teadusühingud ja vabamüürlaste loožid. Šotimaa on ka ainus piirkond, kus vabamüürlaste loožid on avalikult tegutsenud alates 1718. aastast ning liikumine püsib elujõulisena tänapäevani.³ Šoti vabamüürlus levis Mandri-Euroopas tänu šotlastest palgasõduritele ning jakobiitidele, kes lahkusid maalt pärast Šotimaa ühinemist Inglismaaga. Vabamüürluse Šoti al-

¹ M. C. Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*. London: Allen & Unwin, 1981, lk. 114.

² *The Enlightenment World*. Eds. M. Fitzpatrick, P. Jones, C. Knellwolf, I. McCalman. London, New York: Routledge, 2007, lk. 281.

³ D. Stevenson, *The Origins of Freemasonry: Scotland's Century, 1590–1710*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, lk. 5.

gupära kinnitab ka kõrgeim pühitsuse aste, nn. Šoti riitus. Olgu mainitud, et paljudes Šotimaa asulates ning linnades kohtab vabamüürlaste loože, mis on märgistatud ka vastava sümboolikaga. Samuti leiab kalmistutel rohkesti vabamüürlaste hauatähiseid.

Siiski tuleb vabamüürlust pidada 18. sajandi fenomeniks – valgustusaja rahvaste ja riigipiiride üleseks vaimseks liikumiseks. Vabamüürlasi iseloomustas kõikjal vendluse, heategevuse ja kõrge moraalsuse nõue. Vabamüürlus pakkus välja uue eetilisel põhjendatud väärtuste süsteemi, mis seadis kahtluse alla absolutismi põhimõtted; vabamüürlaste eesmärgiks oli luua Euroopa erinevates osades ühtsete väärtushinnangute alusel sallivam ja demokraatlikum ühiskonnakorraldus.⁴ Prantsusmaal ja Saksa riikides on valgustus- ja vabamüürlikkude liikumist peetud isegi kattuvaks, sest vabamüürlaste ridadesse kuulusid mitmed suured valgustajad, nagu parun Charles-Louis de Secondat de Montesquieu, Voltaire, Denis Diderot, Johann Wolfgang von Goethe, Gotthold Ephraim Lessing, Friedrich Schiller jt.⁵

Vabamüürlaste looži kuulumine muutus 18. sajandil iseseisva mõtlemisvõime märgiks, mis näitas julgust vastanduda seni valitsenud kiriku autoriteedile ning poliitilist küpsust, mõistmist, et senised ühiskondlikud suhted olid end ammandanud. Valgustus vajab uut tüüpi sotsiaalset suhtlemistasandit: avalikku diskussiooni, viisakat seltskondlikkust ja tolerantsust, mida kasutasid vabamüürlased loožides üksteisega läbikäimisel. Vabamüürlik kosmopoliitsus tähendas võimalust õpingu- või reisiaastatel olla külaline loožides üle Euroopa, kus saadi vajaliku infot, vennalikkude kohtlemist ning ka materiaalselt toetust.

Juri Lotman tõi vabamüürluse arengus välja kaks suunda: esimene oli seotud 18. sajandi demokraatlike ideede tekkega ning sel-

le suuna paleuseks sai valgustuse ja võrdsuse idee: erinevate sotsiaalsete gruppide koostöö, kus seati eesmärgiks liikumine tõe valguse poole. See suund ei kätkenud endas suletust, elitaarsust ega müstitsismi, kuhu kaldus liikumise teine pool.⁶ On oluline rõhutada, et laias laastus jaguneb vabamüürlikkude liikumise ajalugu kaheks: ratsionaalseks, avatud ehk valgustatud vabamüürluseks, ja müstilis-okultistlikuks vabamüürluseks, mille tõttu on vabamüürluses sageli nähtud ka salaorganisatsiooni.

Käesoleva artikli kontseptsioon toetub nn. valgustatud vabamüürluse suunale ning eesmärgiks on seatud tutvustada selle ideede avaldumist Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. Vabamüürlaste ridadesse kuulus palju mõjukaid isikuid, kelle tegevus oli määrav Eesti- ja Liivimaa arhitektuurilise ilme ning elukeskkonna parendamisel. Teiseks liikusid vabamüürlike ideede mõjusfääris ka arhitektid, ehitusmeistrid ja kunstnikud. Siinkirjutaja toetab Krista Kodrese seisukohta, et Eesti kunstilugu on seni keskendunud vormi- ja stiiliküsimustele ning pööranud vähe tähelepanu kunsti- ja arhitektuuriloomingu ning ühiskondlike protsesside integreeritusele.⁷ Käesolev kirjutis taotlebki uue vaatepunkti sissetoomist, mis aitab näha juba tuntud arhitektuuriteostes uusi seletus- ja tõlgendusvõimalusi.

Et vabamüürluse ja arhitektuuri seosest pole meie kunstikirjutuses siiani juttu olnud, võimaldab artikkel markeerida vaid mõned

4 R. Chartier, Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lähted. Tallinn: Varrak, 2002, lk. 194.

5 The Encyclopedia of Protestantism. Ed. H. J. Hillerbrand. New York, London: Routledge, 2004, lk. 775.

6 J. Lotman, Vestlus vabamüürlusest valgustuse valguses. – Akadeemia 1992, nr. 2, lk. 227–241.

7 K. Kodres, Sissejuhatus. – Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Peatoim. K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk. 10–11.

olulisemad probleemid ning isikuteriingi, kelle kaudu avanevad selle valdkonna uued uurimisperspektiivid. Artikli lõpuosas keskendun Rutikvere mõisaomaniku Otto Friedrich von Pistohlkorsi tegevusele, kelle isikus olid ühendatud valgustaja, tõsimeelne vabamüürlane ning andekas harrastusarhitekt. Tema panus meie arhitektuurikultuuri pole siiani tähelepanu pälvinud.

Historiograafia

Vabamüürlusteemalist kirjandust leidub küll palju, kuid suures osas kipub see end kordama või laskub nn. vandenõuteooriatesse, unustades seejuures ära liikumise positiivse programmi 18. sajandil. Käesolevas artiklis toetun vaid kitsale akadeemilisele autorkonnale, kes on käsitlenud 18. sajandi vabamüürluse erinevaid tahke.

Kõige mitmekülsemalt on selle teemaga tegelnud UCLA ajaloo professor Margaret C. Jacob, kes alustades teadusajaloo uurimisega jõudis välja vabamüürliku liikumiseni Euroopas. Ta rõhutab, et vabamüürlased olid sageli ka teadusseltside eesotsas.⁸ Šoti vabamüürluse tekkelo kohta annab põhjaliku ülevaate St. Andrewsi Ülikooli emeriitprofessor David Stevenson.⁹ Ta kinnitab, et Šoti maal on vabamüürlus olnud läbi sajandite avalik ja ühiskonnas kõrgelt hinnatud. 18. sajandil kuulus vabamüürlaste ridadesse paljude Šoti aadlisuguvõsade liikmeid ning Edinburghi valgustajaid.

Tuntud ajaloolased Reinhart Koselleck, Franco Venturi ja Roger Chartier keskenduvad oma uurimustes avaliku sfääri tekkele ja sotsiaalsete suhete muutustele 18. sajandil, tuues muuhulgas välja vabamüürliku liikumise tähenduse valgustusajastu liberaalsete vaadete väljakujunemisel.¹⁰ Näiteks märgib Roger Chartier, et Prantsusmaa 18. sajandi vabamüürlaste organisatsioonil oli teiste intellektuaalsete ühendustega võrreldes kõige

arvukamalt liikmeid ning vabamüürluse levikut ei saa võrrelda teiste valgustuseltside, klubide ega akadeemiate omaga, sest see oli ainulaadne oma järjepidevuses, massilisuses ja geograafilises ulatuses.¹¹ Loožide liikmeteks võeti ka neid, kes muidu oma sotsiaalse päritolu poolest ei oleks saanud kuuluda kirjandusseltside või muude intellektuaalsete ühingute koosseisu, nagu näiteks kaupmehed, poepidajad või käsitöölised. Vabamüürlastega liitumisel sai oluliseks mitmekülgne haridus ning piisav jõukus, et tegelda heategevusega.

Douglas Smithi uurimus 18. sajandi Venemaa vabamüürlusest näitab, et sealne vabamüürlastest aadelkond ning literaadid esindasid Vene impeeriumi avalikku sfääri, mis vastandas end nn. pimedale massile, uskudes, et nemad suudavad Venemaal pakkuda Lääne standarditele vastavat elulaadi ja käitumist.¹²

Hea ülevaate Vene impeeriumis 1731.–1822. aastani tegutsenud vabamüürlaste loožidest annab 1873. aastal St. Peterburis ilmunud kronoloogiline loend.¹³ Selles on kir-

⁸ M. C. Jacob, *The Radical Enlightenment*; M. C. Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1991.

⁹ D. Stevenson, *The Origins of Freemasonry*; D. Stevenson, *The First Freemasons: Scotland's Early Lodges and Their Members*. Aberdeen: Aberdeen University Press, 1988.

¹⁰ Vt. R. Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Oxford: Berg, 1988; F. Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971; R. Chartier, *Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätted*.

¹¹ R. Chartier, *Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätted*, lk. 190–196.

¹² D. Smith, *Working the Rough Stone: Freemasonry and Society in Eighteenth-Century Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1999.

¹³ Хронологический указатель Русских Ложь отъ перваго введения до запрещения его. С.-Петербургъ, 1873.

jas, et Balti kubermangude esimene loož "Zum Nordstern" avati Riias 1750. aastal. 1773. aastast hakkas Tallinnas tegutsema loož "Isis" ja 1777. aastast "Zur Bruderliebe". Järgmisel, 1778. aastal, avati Tallinnas loož "Zu den drei Streithämmern" ja Riias "Castor". Tartus tegutses 1779. aastast loož nimega "Pol-lusk", mis reorganiseeriti 1785. aastal ümber loožiks "Zum Morgenstern". Samal aastal avas Riias ukсед loož "Astoria" ning 1790. aastal lisandus sellele "Zur kleine Welt". 1820. aastatel tegutses Tallinnas ka Peterburi "Oriendi"-nimelise looži haru.¹⁴ Tallinnas tegutsenud esimeste vabamüürlike loožide kohta annab ülevaate ka Johan G. Hakmani uurimus.¹⁵ Autor on läbi töötanud Eesti Ajaloomuuseumi arhiivis asuva "Isise" looži materjalid ja avaldanud looži liikmete nimekirja, kus koh-tame ka nt. Otto Wilhelm Masingu nime.

Vabamüürlus saavutas oma kõrgpunkti Vene impeeriumis 1820. aastatel, mil erinevatesse loožidesse kuulus palju mõjukaid baltisaksa riigitegelasi ning vaimset eliiti. Nagu ajaloost teame, muutus keiser Aleksander I sise-poliitika valitsusaja lõpupoole reaktsioonilise-maks ning ta hakkas vabamüürluses nägema ohtu võimule. 1822. aastal, vabamüür-luse mõjukuse tipul, keelustas Aleksander I oma ukaa-siga liikumise kogu Vene impeeriumis ning loožid pidid oma tegevuse lõpetama.

Nõukogude ajal käsitlesid Vene kirjandus-teadlased, sh. Juri Lotman vabamüürlust seos-es Nikolai Novikovi, Nikolai Karamzini ning Aleksandr Puškini loomingu analüüsi-misega. Põhjalikku vabamüür-luse alast uurimistööd teevad tänapäeva vene ajaloolased. 1997. aastast hakkas ilmuma sari "Русское масонство. Материалы и исследования". Selle avas Georgi Vernadski uurimuse taastrükk 20. sajandi algusest, mis käsitles Vene vaba-müürlust keisrinna Katariina II valitsusajal.¹⁶ Vene keisrite ja intelligenti seoseid vabamüür-liku liikumisega on uurinud Vassili Ivanov.¹⁷

Aktiivsemaid Eesti vabamüür-luse uurijaid on baltisaksa päritolu ajaloolane Henning von Wistinghausen, keda on huvitanud Tal-linnas tegutsenud vabamüür-laste loožide, eriti "Isise" looži sotsiaalne koosseis.¹⁸ Von Wis-tinghausen juhib tähelepanu asjaolule, et va-bamüür-laste loožide keelamine 1822. aastal lõpetas küll nende tegevuse, kuid vabamüür-likud aated ja ideaalid kanti üle uute seltside vaimsusse. Tema sõnul leiab Kuramaa Kir-janduse ja Kunsti Seltsi (Kurländischen Ge-sellschaft für Literatur und Kunst, 1815), Õpetatud Eesti Seltsi (Gelehrte Estnische Ge-sellschaft, 1838), Eestimaa Kirjanduse Ühin-gu (Estländische Literarische Gesellschaft, 1842) jt. nimekirjadest terve rea endisi va-bamüür-lasi.¹⁹ Nendest kujunesid Balti kuber-mangude uued vaimsed keskused, kus säili-sid vennalikkuse ja koostööprintsiihid eri seisuste vahel ning kust said alguse ka rah-vusliku ärkamise ideed.

Indrek Jürjo monograafias Liivimaa val-gustajast August Wilhelm Hupelist on pikalt

14 Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 291, n.10, s. 421, l. 16–16p.

15 J. G. Hakman, Esimesed Eesti vabamüür-lased. Tartu: Astrologia Selts "Zeus", 2000.

16 Г. В. Вернадский, Русское масонство в царст-вование Екатерины II. С.-Петербург: Издательство имени Н. И. Новикова, 1999.

17 В. Ф. Иванов, Русская интеллигенция и ма-сонство от Петра Первого до наших дней. Москва: Политика, 1997.

18 H. v. Wistinghausen, Näitlejad ja muusikud Tallinna vabamüür-lasloožide liikmeina. – Akadeemia 1997, nr. 11, lk. 2303–2320; H. v. Wistinghausen, Freimaurer als Gründer von Verein und gesellschaf-ten in Reval in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Quatuor Coronati. Jahrbuch für Freimaurerforschung 2005, nr. 42, lk. 287–305.

19 H. v. Wistinghausen, Freimaurer in Estland. Ihre sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge "Isis" 1773–1820. – Zwischen Aufklärung und Baltischem Biedermeier: elf Beiträge zum 14. Baltischen Semi-nare 2002. Hrsg. v. O.-H. Elias, Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007, lk. 177–210.

juttu Hupeli ja Otto Friedrich von Pistohlkorsi sõprussuhetest. Jürjo mainib, et Riias väljaantud vabamüürlaste ajakiri "Maurerische Monatsschrift" oli täielikus kooskõlas valgustusideedega.²⁰ Vabamüürluse väljakujunemist ajaloolisel Liivimaal on uurinud Läti ajaloolane Guido Straube,²¹ kes rõhutab, et Liivimaa eri paigus avati tänu vabamüürlaste initsiatiivile vaeste hoolekandening kasvatus- ja haridusasutusi.

Eesti vabamüürluse taassünni laines 1990. aastatel ilmus ka ajakirjas "Akadeemia" Gotthold Ephraim Lessingi vabamüürlust käsitlev kirjutis "Ernst ja Falk. Vestlusi vabamüürlastele"²² koos Juri Lotmani kommentaaridega.

Vabamüürluse mõju arhitektuurile on senini kõige põhjalikumalt uurinud inglise arhitektuuriajaloolane James Stevens Curl. Tema sulest on ilmunud rida käsitlusi, mis analüüsivad vabamüürlike ideede avaldumist arhitektuuris ning kalmistukultuuris.²³ 18. sajandi arhitektide – nt. Nicholas Hawksmoori, John Wood vanema, Joseph Gandy ja *sir* John Soane'i – sidemeid vabamüürlusega on välja toonud ka teised uurijad.²⁴ Allan Braham märgib vabamüürluse kandvat rolli ka Prantsuse valgustusarhitektuuris ning leiab, et arhitektid olid tugevasti mõjutatud sotsiaalsetest muutustest ning vabamüürlikest ideedest ühiskonnas.²⁵ Eriti oli vabamüürluse okultistlikust, nn. krüpto-massoonlusest haaratud Claude-Nicolas Ledoux, nt. väljendavad vabamüürlikke liini arhitektuurised visioonid "Kõikenägev Silm" (Besançon'i teatri interjööri peegeldusega, 1847) ja Chaux' ideaallinna projekt.

Vabamüürluse ja neopalladionismi seosest

1723. aastal, kuus aastat pärast suurlooži asutamist Londonis, ilmus vabamüürlaste konstitutsioon.²⁶ Selle autoriks oli märgitud Šoti presbüteri kiriku vaimulik Rev. James Ander-

son, kuid tegelikult võttis konstitutsiooni kirjutamisest osa terve rida suurlooži vabamüürlasi. Konstitutsioonis olid sätestatud vabamüürluse ajaloolised traditsioonid ja rituaalid, loožide aadressid ja meistrite nimekirjad, kodukord ja laulud. Vanast vabamüürlusest säilitati käsitöö- ja ehitusalane sümboolika ning välja oli toodud ka vabamüürluse ideelised allikad, mis väidetavalt on peidetud ajaloolistesse ehitistesse, ulatudes tagasi Piiblis kirjeldatud Saalomoni templini ja Augustuse ajastu antiikrooma arhitektuurini. See tähendab, et arhitektuurivormides-

²⁰ I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk. 228.

²¹ G. Straube, Freimaurer in Livland. – Zwischen Aufklärung und Baltischem Biedermeier: elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminar 2002, lk. 165–175.

²² G. E. Lessing, Ernst ja Falk. Vestlusi vabamüürlastele. – Akadeemia 1992, nr. 2, lk. 242–267; nr. 3, lk. 467–487. Lessing võeti 1771. aastal vastu Hamburgis tegutsenud looži "Zu den drei Rosen" liikmeks ning vestlus tugineb tema kogemustele vennaskonnas.

²³ J. S. Curl, The Art and Architecture of Freemasonry. London: Batsford, 1991; J. S. Curl, A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition. London, New York: Constable, 1980.

²⁴ Vt. nt. V. Hart, Nicholas Hawksmoor: Rebuilding Ancient Wonders. New Haven, London: The Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 2002; T. Mowl, B. Earnshaw, John Wood: Architect of Obsession. Bristol: Millstream Books, 1988; B. Lukacher, Joseph Gandy: An Architectural Visionary in Georgian England. London: Thames & Hudson, 2006; D. Watkin, Freemasonry and Sir John Soane. – The Journal of the Society of Architectural Historians 1995, Vol. 54 (4), lk. 402–417.

²⁵ A. Braham, The Architecture of the French Enlightenment. London: Thames & Hudson, 1980, lk. 11; 186; 207.

²⁶ The Constitutions of the Freemasons, containing the History, Charges, Regulations of that most Ancient and Right worshipful Fraternity. For the Use of the Lodges. Ed. J. Anderson. London, 1723.

se on talletatud varasemate tsivilisatsioonide varjatud teadmised ja esoteerilised saladused, mida arhitektid valdasid.

Andersoni konstitutsioonil oli mitu ülesannet. Esiteks pidi see kinnistama ühe ja ainuõige – inglise – vabamüürliku liikumise nii Suurbritannias kui ka Mandri-Euroopas. Trükis ilmus tõlgituna ka prantsuse ja saksa keeles ja seda hakati Mandri-Euroopas kutsuma nn. vabamüürluse "katekismuseks".²⁷ Ka meie regioonis tegutsenud vabamüürlikud loožid allusid Andersoni konstitutsioonile.²⁸

Teiseks oli selle trükise üheks eesmärgiks tutvustada Euroopast saabuvatele huvilistele Suurbritannia väärtarhitektuuri, mille loojateks olid varasematesse inglise loožidesse kuulunud arhitektid. Arhitektuuriajaloo seisukohast on oluline, et trükises olid kirjas ka vabamüürlaste arhitektuurieelistused. Need rõhutavad, et vabamüürlased on tagasi pöördunud Antiik-Rooma Augustuse ajastu arhitektuuristiili juurde, sest siis osati hinnata ehitiste geometriat ja väärtustada ajaloolisi stiile (silmas oli peetud Egiptuse ja Väike-Aasia ning Kreeka ja Sitsiilia arhitektuuripärandit). Augustuse ajal tegutsenud arhitekt Vitruviuse pärandi taastas Andrea Palladio, Inglismaale tõi selle Inigo Jones. Palju väärtarhitektuuri lõi vabamüürlane Christopher Wren.

Vabamüürluse ja neopalladionistliku arhitektuuri vahelist vaimset silda aitas luua ka krahv Shaftesbury idee "moraalsest arhitektuurist". Arhitektuuri ja ajastu moraalfilosoofia vahelise seose sõnastas ta nõnda: tema ideaaliks oli nn. targa mehe tüüp, kes – järgides moraalseid printsiipe – käitub oma elu arhitektina ja ehitab oma hinge puhast ning valgustatud templit.²⁹ Nõnda kohtab vabamüürlike trükiste ja sertifikaatide kujunduses sageli kuue sambaga Pan-teoni templi laadset ehitist, millest kujunes sisemise valguse ja tarkuse ning moraalse puhtuse sümbol. Ühtlasi andis vabamüür-

lus tõuke neopalladionismi väljakujunemisele Suurbritannias.³⁰

Andersoni konstitutsioonis oli esile tõstatatud tollal vaid 28 aastane, laiemale avalikusele veel tundmatu amatöörrahitekt Richard Boyle e. lord Burlington. Põhjuseks oli tema mõjukas positsioon vabamüürlaste loožis. Anderson kuulutab, et lord Burlington on arvatavasti üks Britannia parimaid, kui mitte kõige parem neopalladioniste.³¹ Nn. Augustuse stiili elluäratamise laines ilmusid ka inglise keelses Palladio "Neli raamatut arhitektuurist"³² ja 1722. aastal asutati spetsiaalselt Augustuse stiili toetuseks *Society of Roman Knights*, kus õpiti tundma Inglismaa Rooma-aegset minevikku, vastandudes sellega sajanditepikkusele gootika traditsioonile.³³

Seega tuleb revideerida üldlevinud seisukohta, mis seostab neopalladionismi võidukäiku Suurbritannias 18. sajandi alguses viigide teise põlvkonna aristokraatidega, kes ütlesid lahti vanast Stuartide-aegsest monarhiast ning toetasid Hannoveri dünastiat,³⁴ valides oma poliitiliste ideede väljenduseks neopalladionismi, mis pidi kehastama plato-

27 Nt. Gründliche Nachricht von den Frey-Mauren, nebst beygefügeter historischen Schutz-Schriff. Frankfurt am Main, 1740.

28 M. C. Jacob, *Living the Enlightenment*, lk. 57.

29 A. von Buttlar, *Neo-Palladianism and Freemasonry*. – *The Burlington Magazine* 1982, Vol. 124, Nr. 952, lk. 762.

30 *18th Century Britain. The Cambridge Cultural History*. Vol. 5. Ed. B. Ford. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, lk. 226.

31 *The Constitutions of the Freemasons*, lk. 25.

32 *The Architecture of A. Palladio; In Four Books*. Ed. G. Leoni. London, [1715–1720].

33 S. C. Bullock, *Revolutionary Brotherhood: Freemasonry and the Transformation of the American Social Order, 1730–1840*. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 1996, lk. 36–37.

34 J. Summerson, *Architecture in Britain, 1530 to 1830*. New Haven, London: Yale University Press, 1993, lk. 295.

nismi ja protestantismi sünteesi.³⁵ Tegelikult osutus neopalladionism palju keerulisemaks nähtuseks ja selle väljakujunemise üheks oluliseks alustalaks olid kindlasti ka vabamüürlilikud ideed.

Vabamüürluse ja arhitektuuri seoste ikonograafiast

Vabamüürlased kasutasid arhitektuurielemente metafooridena, et anda edasi moraalseid väärtusi. Seejuures kattusid valgustusajastu, vabamüürluse ja klassitsistliku arhitektuuri eesmärgid korra, tasakaalu, matemaatilise korrapära, antiiksete väärtuste taasavastamise osas. Vabamüürlastest (harrastus) arhitektid väljendasid oma ehitiste kaudu ühiskonna tasakaalu, harmoonia ja selguse ideaali, mida sai arhitektuuris edasi anda selgete geomeetriliste ehitusmahutudega ning egiptuse ja antiikrooma arhitektuurist laenatud elementide abil.

Vabamüürluse ikonograafia kõige levinumateks arhitektuurseteks sümboliteks on viinkel ja sirkel, mis viitavad õigesti elatud elule (inimese sisemine mõõdupuu jäägu puutumata ja puhtaks), ja sambapaar, mis tähistab legendaarse Saalomoni templi kahte Jaakini- ja Boase-nimelist sammast. Parempoolne Jaakini sammast väljendab seaduslikkust ning vasakpoolne Boase sammast tugevust. Üldtuntud on kolme sambaorderi sümbolised tähendused, kus dooria sammast on tugevuse, joonia sammast tarkuse ja korintose sammast püsivuse, ka igikestvuse võrdkujud.

Illustreerivaks näiteks võib tuua von Stackelbergide aadlisuguvõsa Mäo mõisa harust pärit Gustav Adolf von Stackelbergile 1797. aastal antud Berliini *Loge Royal York de L'Amitié (Royal York zur Freundschaft)*³⁶ vabamüürlase sertifikaati (ill. 1), millel on ohtvalt kujutatud erinevaid arhitektuurielemente³⁷. Sertifikaadi kujunduses on kahel pool ääres sambapaar, mis vastab Saalomoni templis asunud Jaakini ja Boase sammastele. Vil-

kalt toimetavad putod tahuvad kiviplokke ehk intellektuaalset, oma kirgi kontrollivat ja moraalset puhtust taotlevat isiksust. Kuu-bikujulised kiviplokid aga viitavad võimalusele saavutada siinses elus ülim täiuslikkus. Samas tuletab murtud sammast meelde elu kaduvust ja surma, kuid selle kõrvale paigutatud obelisk seostub vabamüürluse reetoorikas päikesega, sümboliseerides jõudu, stabiilsust ja surematust.³⁸ Nõnda kohtab hauamonumentide kujunduses mõlemaid motiive, kuid sagedamini obeliski kui inimese lootust surematusele ning tema mälestuse kestmisele. Kiviplaatidel nähtavad arhitektuurijoonised annavad edasi templi esivaadet ning ehituskunsti seost geometriaga. Napoleoni sõjakäik Egiptusesse tõstis Euroopa suurmoeks Egiptuse-teema. Meelsasti kujutati Egiptuse elemente ka vabamüürlaste dokumentidel, vihjates sellega Euroopa intellektuaalsele järjepidevusele alates Egiptusest (sfinksid, obeliskid) ja hellenistlikust kultuurist (mida sümboliseerib Antiookia paljurinalise viljakusjumalanna figuur) kuni kristlike väärtusteni.

Vabamüürluses nõutava looživenna sise-mise täiustumise astmeid sümboliseerivad kaks sfinksi. Sertifikaadi vasakul servas on sfinksi figuur kaetud riidega, mis tähendab veel pimeduse ja teadmatusse loori inimese

35 C. Hussey, *English Country Houses: Early Georgian, 1715–1760*. London: Country Life, 1955, lk. 10–11.

36 Selle prantsuskeelse loožii liikmeskonna moodustasid enamuses prantsuse õpetlased, kes saabusid kuningas Friedrich Suure kutsel Preisimaale. Üks loožii asutajatest 1765. aastal oli valgustusideedest kantud kuningas Friedrich Suur isiklikult, eelistades nime valikul liberaalsuse kantsi, Briti kuninga George III venna, Yorki hertsogi Eduard Augusti nime. Vt. ka <http://www.loge-urania.de/geschichte.html>.

37 EAA, f. 1321, n.1, s. 9. k. 481; vt. ka W. Kirk MacNulty, *Vabamüürlus*. Sümbolid, saladused, tähendus. Tallinn: Sinisukk, 2006, lk. 176–177, 197, 259.

38 J. S. Curl, *The Art and Architecture of Freemasonry*, *Clossary of Terms*, lk. 232–246.

üle. Kuid järgides sertifikaadil kujutatud tegevusi, jõutakse aste-astmelt lõpuks välja sisemise valgustumiseni, mille allikad peituvad iidse Egiptuse tsivilisatsioonis. Läbiinud vajaliku teekonna, jõuab vabamüürlane välja kõrgema tarkuse ja teadmise juurde ning sfinks esitleb ennast siis täies hiilguses. Loomasümboolikas oli kotkas Preisimaa sümboliks ning pelikan seostub heategevusega.

Vabamüürlike sertifikaatide kujundust analüüsides tekib seos meie 18. sajandi teise poole mõisahoonete interjöörikujuandustega, kus seinapaneelidel, uste kohal asuvatel supraportidel ning ahjude kujunduses kohtab putostseene koos erinevate atribuutidega. Et vabamüürlikud sümbolid on vihjelised, on nende edasiandmise parimaid võimalusi vastavate dekoorielementide abil kujundatud saalid ja salongid ning parkide skulpturaalsed vormid. Nõnda tuleb Eesti mõisakomplekside kunstilisel analüüsil ühe tegurina arvestada ka nende omanike vabamüürlikkuda tausta. Olgu siinkohal loetletud vaid mõned vastava ajastu esinduslikumad mõisad: Rägavere, Mödriku ja Vana-Vigala, mille omanikud kuulusid Tallinnas tegutsenud loožidesse.³⁹ Vabamüürlikust vaatevinklist on selge, et ajastu suurmoe – *Zopf*-stiili – ”poetiline” sõnum ei ole piisav seletama nende mõisahoonete interjööride ja pargikujunduse kunstilist tervikut.

Vabamüürlike ideede mõju elukeskkondade kujundamisel

Avatud ja valgustatud vabamüürluse üheks peamiseks eesmärgiks seati heategevus. Filantroopiat mainib ka Gotthold Ephraim Lessing oma kirjutises ”Ernst ja Falk. Vestlusi vabamüürlastele”, milles Ernst loetleb neid ettevõtmisi, mida vabamüürlased on ühiskonna heaks teinud: nad on asutanud hoolekande-, kasvatus- ja haridusasutusi nii aadlike ja kodanlaste lastele kui ka vaestele ja

orbudele. Sealhulgas leiab äramärkimist üks 18. sajandi mõjukamaid kasvatusasutusi *Philantropinum*, mis avati 1774. aastal Dessaus vabamüürlike vaadetega vürst Leopold III Friedrich Franz von Anhalt-Dessau initsiaatiivil.⁴⁰ Tema eesmärgiks oli luua vabamõtlemise ja inimarmastuse kool, kus õpiksid koos eri konfessioonidest, rahvustest ja seistest lapsed. Vürst Franz'i ideaaliks oli laialdane reformiprogramm, mis hõlmas kogu sotsiaal-, majandus- ja pedagoogilist sfääri. Tema *Gartenreich*'is (Aiariigis) pidi kõik olema valgustuslik ja pedagoogiline. Nõnda kujunes *Philantropinum*'is välja ainulaadne internatsionaalne, kosmopoliitne ja ususaliv õhkkond. Kooli asus juhtima liberaalne saksa haridustegelane Johann Bernhard Basedow, kelle õpetamismeetod põhines Jean-Jacques Rousseau' ja John Locke'i seisukohatade sünteesil, mis nägi ette vabade kunstide kõrval ka praktilisi õppeaineid, nagu aianudus, mehhaanika, füüsika jm. Kogu õpetus toimus didaktilis-moraliseerivate mängude kaudu, et lapsed arendaksid eelkõige oma sotsiaalse suhtlemise võimeid.⁴¹

Philantropinum'is sai hariduse ka terve rida Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aadlike ning kodanlaste lapsi. Nõnda kohtab Dessaus õpinute nimekirjas Rõngu mõisaomaniku krahv Ludwig Wilhelm von Manteuffeli poegi Ernsti ja Gotthardi; parun Carl Ludwig von Mengdeni poega Karl Gustavit; Tõstamaa mõisaomaniku poega Benedictus Andreas von Helmerseni; Ropka mõisaomaniku poega krahv Paul von Siversit. Von Igelströmide, von Korffide ja von Viettinghoffide perekonnad olid saatnud kooli kaks poega.⁴² Kui kõrvutada

³⁹ EAA, f. 291, n. 10, s. 421, l. 16p.

⁴⁰ G. E. Lessing, Ernst ja Falk, lk. 248–250 (Franz kuulus vabamüürlaste ridadesse).

⁴¹ The Enlightenment World, lk. 221–223

⁴² D. Franke, Beziehungen Kurlands und Livlands zum Philanthropin in Dessau. – Baltische Monatschrift 1892, Bd. 43, lk. 131–133.

nimekirjas leiduvate aadlisuguvõsa esindajate nimesid näiteks 19. sajandi alguses Riias ja Tallinnas tegutsenud vabamüürlaste nimekirjaga, siis korduvad seal samad nimed, nagu von Zoege-Manteuffelid, von Viettinghoffid, von Korffid jt.⁴³ 1779. aastal külastasid *Philantropinum*'i ka Riia vabamüürlased ning rajasid Riiga samade põhimõtete järgi mitmeid vaeslastekooli.⁴⁴

Kindlasti veetsid *Philantropinum*'i kasvandikud aega ka Wörlitzisse rajatud Inglise vabakujunduslikus pargis, mis oli üks esimene Mandri-Euroopas.⁴⁵ Sealse Aiariigi pargid jagunesid vastavalt ilu- ja tarbeadeadeks, sest kauni ühendamine kasulikuga oli valgustusajastu kande idee nii hariduses kui ka elukorralduses. Inglise vabakujundusliku pargiideega tutvusid vürst Franz ja tema sõber ning mõttekaaslane, arhitekt Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff kahel *Grand Tour*'il Suurbritanniasse 1763. ja 1764. aastal, kus nad külastasid muuhulgas ka Chiswick House'i, Stowe'i ja Stourheadi maastikuparke⁴⁶ ning õppisid tundma brittide praktilise meele ühendamist pitoreskse looduse-tunnetusega.

Wörlitzi pargikujunduses leidub ka vabamüürlikkude allegooriat: näiteks Georgi aiaosa sissepääsuportalide sfinkside kujunduses, 1794. aastal von Erdmannsdorffi kavandatud dooria stiilis monopteeris, mis jäljendab antiikset sibüllitemplit Tivolis, ning tule ja õhu allegooriatena rajatud Vulcanuse ja Aeoluse grottides-templites.⁴⁷

Siinkohal võib tõmmata paralleeli Wörlitzi pargikujunduse ning Lätimaal asuva Eleja mõisa pargi vahel. 1806.–1810. aastal projekteeris vabamüürlaste hulka kuuluv arhitekt Giacomo Quarenghi Elejasse uue peahoone, mille ümber rajati vabakujunduslik Inglise stiilis park.⁴⁸ Samuti oli Eleja mõisa omanik Jochan Friedrich von Medem üks mõjukamaid Miitavi (Jelgava) looži vaba-

müürlasi.⁴⁹ Kuigi neopalladionistlikus stiilis peahoone on tänaseks hävinud, leidub pargis veel üksikuid vihjeid vabamüürlikkude allegooriale, nagu näiteks sfinksid või kalmistu peavärava kujundus.

Teise analoogilise võrdluse võib tuua Wörlitzi ja Pavlovski pargikujunduste vahel, viimase kavandas Charles Cameron. Mõlemale on eeskujuks olnud Stowe'i maastikupark Inglismaal. Pavlovski Inglise stiilis pargis kohtab allegoorilisi pargipaviljone ja rajatisi, mis omakorda olid eeskujuks Alüksne mõisapargile ajaloolisel Liivimaal.⁵⁰ Seal leiduvad samuti tuulejumal Aeolusele pühendatud templike, Otto Hermann von Vietinghoffi obelisk-mälestussammas, Johann Wilhelm Krause kavandatud dooria stiilis monopteer jm. Võrdlus vabamüürlusest inspireeritud allegoorilise pargiga pole asjata, sest Alüksne mõisakompleks kuulus von Vietinghoffide perekonnale, kellest Otto Hermann von Vietinghoffi loetakse üheks esimeseks vabamüürlaseks ning mõjukamaks

43 EAA, f. 291, n. 10, s. 42, l. 16p.

44 D. Franke, Beziehungen Kurlands und Livlands zum Philanthropin in Dessau, lk. 118.

45 A. Hartmann, Der Wörlitzer Park und seine Kunstschätze. Berlin, 1913 (Neuaufgabe Dessau: Anhaltische Verlagsgesellschaft, 1991), lk. 7–9; Kadrioru väliskunsti muuseumis toimus 2003. aastal näitus "Looduse ja kunsti austajatele. Wörlitzi park".

46 Den Freuden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung. Hrsg. vom Institut für Auslandsbeziehungen. Stuttgart: Verlag Gert Hatje, 1997, lk. 54–55; 60–61.

47 Den Freuden der Natur und Kunst, lk. 130; J. S. Curl, The Art and Architecture of Freemasonry, lk. 177–181.

48 М. Ф. Коршунова, Джакомо Кваренги. – Зодчие Санкт-Петербурга XVIII век. Сост. В. Г. Исаченко. Санкт-Петербург: Лениздат, 1997, lk. 757.

49 G. Straube, Freimaurer in Livland.

50 J. Zilgalvis, Pearls of Latvia. Full colour guide to 40 the most beautiful castles, palaces and manors in Latvia. Riga: Publishing House AGB, 2000–2001, lk. 33.

aadlikuks 18. sajandi teisel poolel Liivimaal.⁵¹ Suguvõsas oli ka mitmeid *Philantropinum*'i kasvandikke.

Terve Wörlitzi hoonetekompleks, sealne pargikujundus ning Dessaus tegutsenud *Philantropinum*'i haridusideed on olnud üheks konkreetseks eeskujuallikaks meie mõisakultuurile ja -majandusele, eelkõige pargikunstile.⁵² Seal õppinud aadlikud olid 18. sajandi teisel poolel kommunikatsioonikanaliks kohalikule aadelkonnale Inglise stiilis pargiideede, vabamüürluse ja põllumajanduslike uuenduste tutvustamisel.

Vabamüürlikust liikumisest alguse saanud ühiskonna parendamise ideed joonistuvad välja ka 1795. aastal tegevust alustanud esimese teadusseltsi – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomilise Sotsieteedi (Livländische gemeinnützige und ökonomische Sozietät, LÜÖS) liikmeskonnas ning tegevusvaldkondades, sest asutajate hulgas oli mitmeid tuntud vabamüürlasi, nagu näiteks Peter Heinrich von Blanckenhagen ja krahv Ludwig August Mellin.⁵³ Liivimaa edumeelsete aadlike ühingu etteotsa valiti Georg Friedrich Parrot, kes koostas ka esimese programm-dokumendi, milles kajastusid eelkõige tema enda tööpidamised: "Kõikide provintsi seisuste – aadli, õpetlaste, kodanluse ja talurahva üleüldise heaolu edendamine, moraalsuse ja hariduse edendamine, maa materiaalse arengu, eriti põllumajanduse, kaubanduse ja vabrikutöö edendamine."⁵⁴

Parrot' näol oli tegemist väga võimeka uut tüüpi isiksusega meie kultuuriruumis, kes ei tegelnud mitte ainult teadusega, vaid mõjutas oma vaadete ja aktiivse ühiskondliku tegevusega kogu 18. sajandi lõpu – 19. sajandi alguse elukeskkonda, sh. Liivimaa arhitektuurikultuuri. Väidetavalt oli Tartu ülikooli esimene rektor Parrot Euroopas astunud ühe Saksa (Mainzi) vabamüürlaste looži liik-

meks, kus valitsesid Suure Prantsuse revolutsiooni vaimus ideed.⁵⁵ Vähemalt tema aktiivses ühiskondlikus tegevuses kajastusid elukeskkonda parendavad ja haridust soosivad valgustusajastu progressiivsemad mõtted, mis suures osas kattusid valgustatud vabamüürluse ideedega. Nõnda kohtab Tartu ülikooli taasavamise järgsel väiksel pitsatil (ill. 2) püramiidi, sfinksi, redelit, nurklauda, sirklit jt. vabamüürlikke sümboleid.⁵⁶ Arvestades liikumise kõrgpunkti, on need piisavalt kõnekad visuaalsed allikad tõlgendamaks Tartu ülikooli taasavamise esimest kaht aastakümnet (1802–1822) ka valgustusajastu vabamüürlikus võtmes.

LÜÖS-i aktiivsete korrespondentliikmete hulka kuulusid ka kohalikud pastorid, kes tegid ettepanekuid põllumajanduse ning elutingimuste parandamise kohta. Eriti aktiivsed olid Kuramaa pastorid.⁵⁷ Valgustusajastu oli pigem antikirikliku kui antireligioosse iseloomuga. Erinevalt roomakatoliku kiriku

⁵¹ M. Laur, Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk. 48.

⁵² Senini on Wörlitzi Aiariigi eeskju mainitud vaid seoses J. K. S. Morgensterniga: J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuensise. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk. 228.

⁵³ EAA, f. 1185, n. 1, s. 1; f. 2471, n. 1, s. 91, l. 58–58p; I. Jürjo, Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna 2003, nr. 4, lk. 50–53.

⁵⁴ EAA, f. 1185, n. 1, s. 5, l. 2.

⁵⁵ M. Magnitski ettekandest keiser Nikolaille 1831. a. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk. 240.

⁵⁶ Need pitsatid on eksponeeritud raamatus: Johann Christoph Brotze. Estonica. Koost. A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viies. Tallinn: Estopol, 2006, lk. 224, kuid sellele asjaolule pole tähelepanu osutatud.

⁵⁷ H. Moorits, LÜÖS perioodilistest väljaannetest aastail 1802–1839. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. S. Kivimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk. 32–34.

1.
Gustav Adolf von
Stackelbergile 1797.
aastal antud Berliini
*Loge Royal York de
L'Amitié* vabamürla-
se sertifikaat koos
pitsatiga
EAA, f. 1321, n.1, s. 9,
k. 481

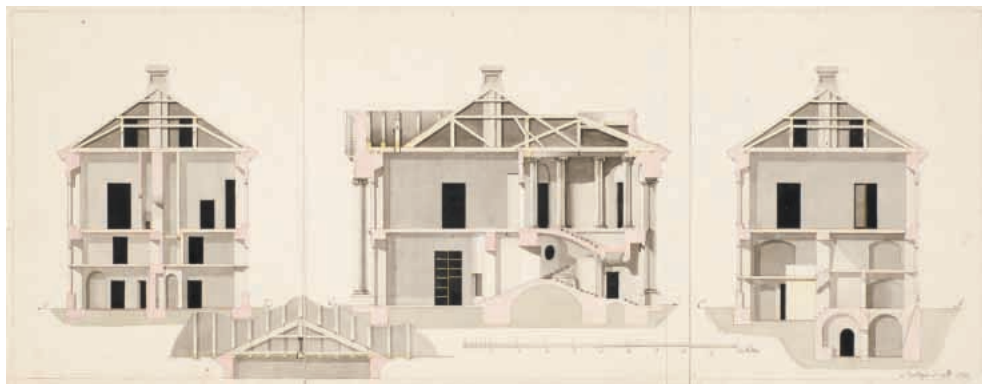
2.
Tartu ülikooli väike pitsat 19. sajandi esimesel
veerandil
TÜ KHO, f. 55, n.1, s. 98

3.
Otto Friedrich von Pistohlkorsi kavandi järgi
teostatud esi- ja külgfassaad nn. Printsessi majal
Tartus, Jaani tänaval (kuulub H. Treffneri gümnaasiumi
kompleksi)
Foto Epi Tohvri

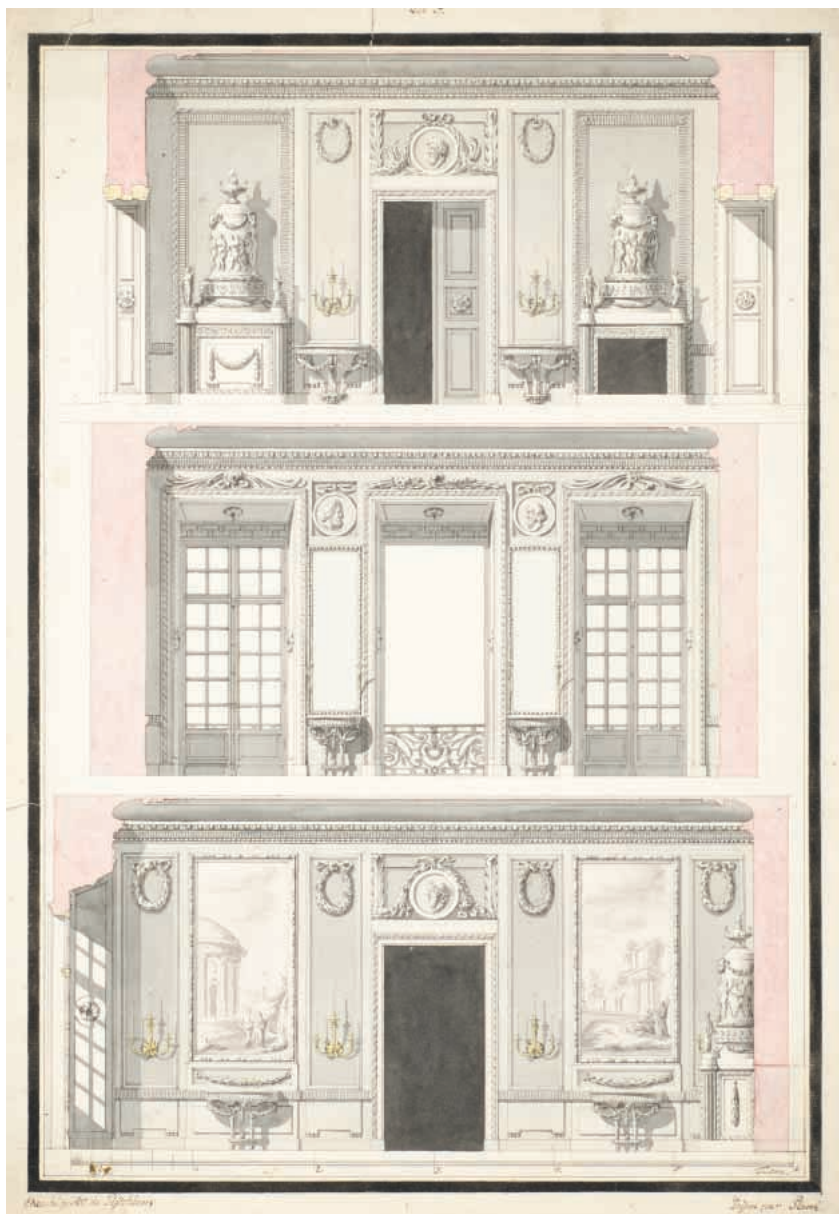
4.
Otto Friedrich von Pistohlkors
Rutikvere mõisa fassaadijoonis. 1798
EAA, f. 2471, n. 1, s. 159, l. 160

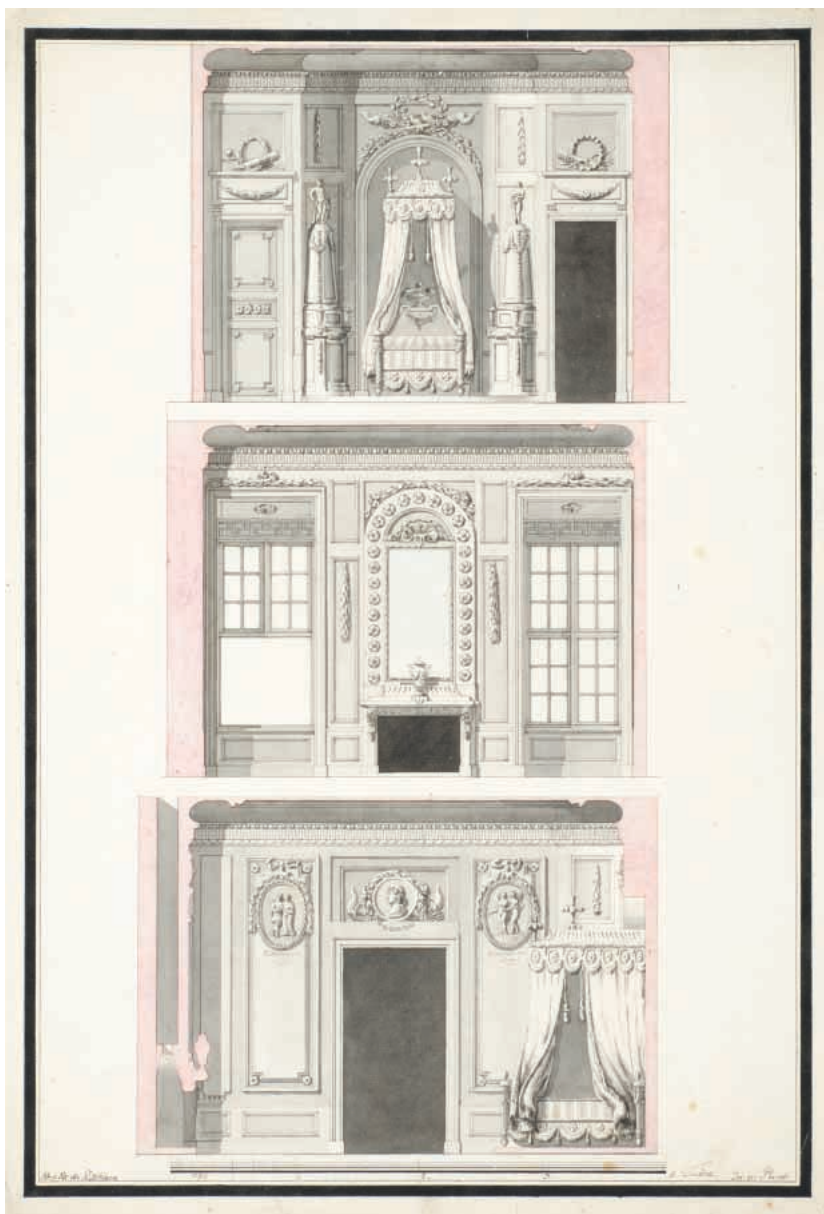
5.
Otto Friedrich von Pistohlkors
Rutikvere mõisa korruste ristlõige. 1798
EKM, G 2890

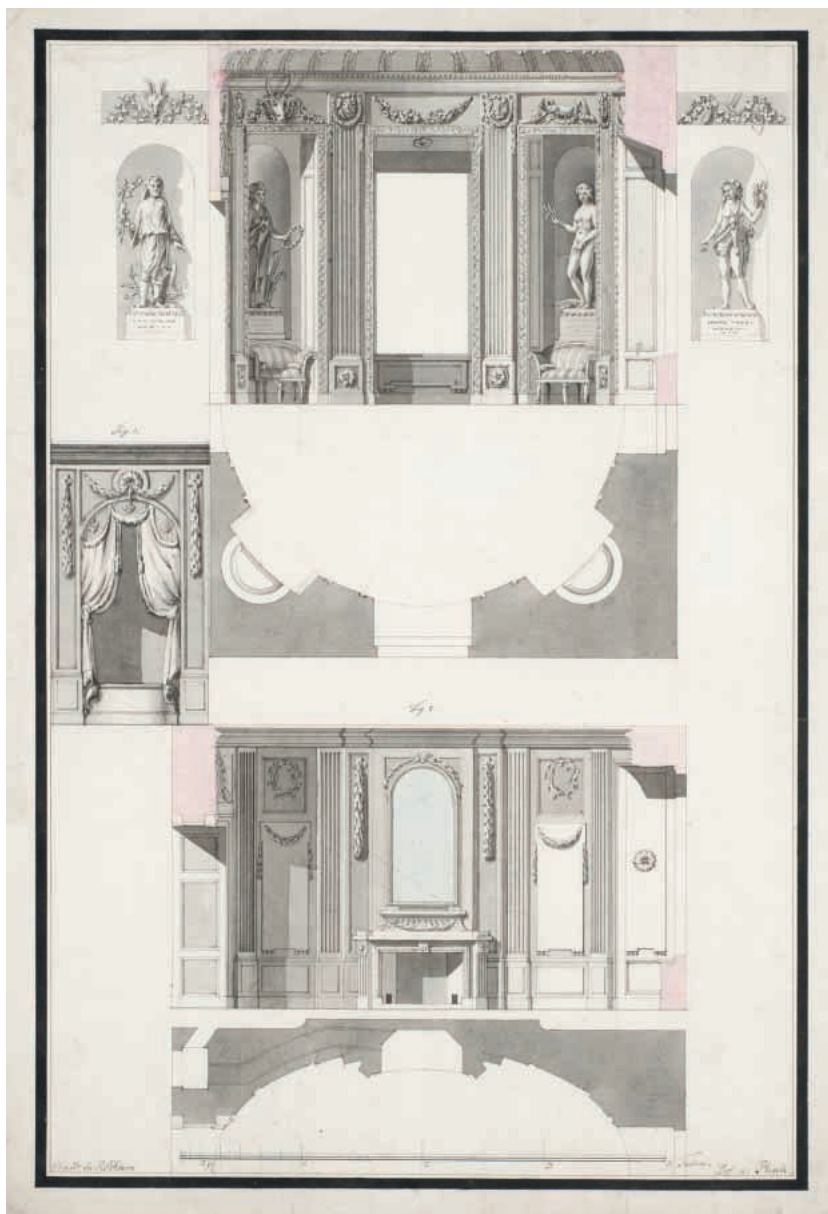
6.
Rutikvere mõis 20. sajandi alguses
ERM, fotokogu 484:56

7.
Rutikvere mõisa interjööri kavand
Idee ja visandi autor O. F. von Pistohlkors,
joonistas Plesch, daatumita
EKM, G 2893

8.
Rutikvere mõisa interjööri kavand
Idee ja visandi autor O. F. von Pistohlkors,
joonistas Plesch, daatumita
EKM, G 2892

9.
Rutikvere mõisa ümarsaali kujundus
Idee ja visandi autor O. F. von Pistohlkors,
joonistas Plesch, daatumita
EKM, G 2894

10.
Otto Friedrich von Pistohlkors noorem
Rakvere lossi varemed. 1842
Õli
Eesti Kirjandusmuuseumi valduses

mõju all olevatest riikidest, kus valgustus oli tugevalt antikatooliklik, olid anglosaksi protestantlikes maades religioon ja valgustus tihedalt põimunud, mitte vastandunud. Protestantlikud kirikud olid valgustusajastu, sh. ka vabamüürluse ideede suhtes üsnagi respektierivad. Luterlus oli üks "leebemaid" usundeid ning paljud luterlikud pastorid nägid vabamüürlikus filosoofias kristliku humaansuse õpetust.⁵⁸ Seda kinnitab kas või fakt, et Tallinnas tegutsenud "Isise" looži nimekirjas oli 7% vaimulikke.⁵⁹ 1820. aastal leiame Tallinna "Oriendi" looži nimekirjast Hageri pastori David Friedrich Ignatiuse, Haljala pastori Georg Wilhelm Spindleri, Palamuse pastori Ludwig Kolbe ning Laiuse pastori Heinrich Georg von Jannau.⁶⁰ Liikmeskonnalt üks aktiivsemaid kihelkondi oligi Laiuse ning von Jannau tundis sügavamat huvi ka elukeskkonna parandamise vastu, laenates Tartu linna ehitusmeistrilt Georg Friedrich Wilhelm Geistilt endale ehituskunstialast kirjandust.⁶¹ Maakohtades sai üsna tavaliseks, et pastorid jagasid oma koguduseliikmetele ilmalikke ning praktilisi nõuandeid ning sageli levisid just pastoraatide aedadest talurahvani uued põllukultuurid. See-ga polnud valgustus, vabamüürlus ja protestantism omavahel vastuolus.

Juba LÜÖS-i tegevuse algusaastail tõusis baltisaksa aadelkonna liberaalse tiiva esindajate hulgas päevakorda Liivimaa talupoegade pärisorjusliku seisundi ning nende eluasemete parendamise teema.⁶² Kogu ettevõtmine kulmineerus 1813. aastal, kui ilmavalgust nägi anonüümne brošüür "Ueber Verbesserung liefländischer Bauerwohnungen, von einem liefländischen Gutsbesitzer". Sellele kirjutisele avaldas ajakirjanduses poolehoidu vabamüürlasest pastor Karl Gottlob Sonntag⁶³, märkides, et tegemist on Hellenurme, Päidla ja Vorbuse mõisate omaniku, parun Karl Axel Christer von Bruiningkiga⁶⁴.

Samal ajal sekkus arutellu ka keiser Aleksander I isiklikult, kes oli probleemi lahendamisest huvitatud ning andis käsu Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile markii Filippo Pauluccile esitada konkreetseid ettepanekuid olukorra parandamiseks. Teema leidis elavat vastukaja kohalike mõisnike ja pastorite hulgas ning nende kirjutised avaldati 1814. aastal ilmunud LÜÖS-i väljaandes.⁶⁵ Talupoegade eluasemete teemal võtsid teiste hulgas sõna ka Krause⁶⁶ ja Parrot. Mõlemad leidsid, et suitsutared on ebatervislikud ning need tuleks puhaste kambrite vastu välja vahetada. Seevastu konservatiivsema hoiakuga Öisu mõisnik August Friedrich von Sivers arvas, et talupojad on oma rehielamutega harjunud ega vaja uuendusi. Osalt tänu tema kihutustööle ei võetudki midagi konkreetset ette.⁶⁷

Von Bruiningki sõnum oli kantud valgustusajastul laialt levinud põhimõttest, et "ela-

58 The Encyclopedia of Religion. Vol. 5. Ed. M. Eliade. New York, London: Macmillan, 1987, lk. 418.

59 H. v. Wistinghausen, Freimaurer als Gründer von Verein....

60 EAA, f. 291, n.10, s. 42, l. 16p.

61 EAA, f. 1702, n.1, s. 1, l. 5p.

62 EAA, f. 1185, n.1, s. 2.

63 G. Straube, Freimaurer in Livland.

64 A. Viires, Esimene katse Eesti taluelamuid parandada. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuseum. Tallinn: Valgus, 1971, lk. 59. Von Bruiningk oli tuline G. Merkeli poolehoidja, samas kuulus Merkel isegi kahte vabamüürlikku looži ning viis aktiivselt ellu vabamüürlikke põhimõtteid (G. Straube, Freimaurer in Livland).

65 Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 3. Dorpat, 1814.

66 E. Tohvri, Liivimaa taluelamute parendamisest. – Johann Wilhelm Krause, 1757–1828. Kataloog 2. Arhitektina Liivimaal. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 385–406.

67 EAA, f. 1185, n.1, s. 3, l. 19.

mud vormivad inimesi”.⁶⁸ Ta kirjutas: ”...ilul, sealhulgas paremal elukeskkonnal on suur mõju inimhingele ning südameheadusele, mis aitab ühel rahvusel kasvada. Linnades on juba ehitusmeistrite järelevalve all ehitatud hea maitsega maju [see oli aeg, mil kreisilinnades olid juba alates 1809. aastast kehtestatud ülevenemaalised tüüpfassaadid – *E.T.*], kuid meie talupojad elavad endiselt pimedates suitsutaredes.”⁶⁹ Von Bruiningk lasi oma mõisas talupoegadele ehitada nn. Preisi tüüpi talumaju. Kuigi need jäid eesti talupojale võõraks, ei kahanda see ühe baltisaksa aadliku head tahet parandada elukeskkonda mitte ainult endal, vaid ka enda ümber. Selliseid aadlikke, kes tundsid tõsisemat huvi oma talupoegade ning üldse elukeskkonna parendamise vastu, oli teisigi.

Valgustusajastu vabamüürlase tüüpportree – Otto Friedrich von Pistohlkors

Et vabamüürluses on nähtud eelkõige Šoti algupära, siis huvitava kokkusattumusena esindab liberaalsete vaadetega aadlikku, valgustatud vabamüürlast ja harrastusarhitekti ühes isikus šoti juurtega baltisaksa aadlik Otto Friedrich von Pistohlkors (1754–1831). Kuuludes August Wilhelm Hupeli lähimate sõprade hulka, pälvis ta viimaselt vaid ülistussõnu oma laia silmaringi, ettevõtlikkuse ning filantroopiliste tegude tõttu.⁷⁰ Samuti hindab Hupel kõrgelt von Pistohlkorsi teadmisi ja oskusi arhitektuuri alal.⁷¹

Oma isa kaotas Otto Friedrich juba esimesel eluaastal ning tema hariduse ja elukäigu eest kandis hoolt emapoolne Ungern-Sternbergide suguvõsa, kes oli tollal Jäneda mõisa omanik. Noorukina suundus ta Peterburi sõjaväeakadeemiasse, tehes karjääri oma nõbu, kindral Carl von Ungern-Sternbergi adjutantina. 1791. aastal pidi ta haiguse tõttu sõjaväelisest tegevusest lõplikult loobu-

ma ning saabudes kodumõisa Rutikverre, alustas ta mõisamajapidamise ümberkorraldamisega.⁷² Sellest ajast algas ka von Pistohlkorsi aktiivne ühiskondlik tegevus: 1792. aastal oli ta Pärnu kreisi saadik Liivimaa maapäeval, 1800. aastast maanõunik, aastatel 1803–1816 kirikueestseisja Tartu kreisis. 1805. aastal valiti ta Liivimaa aadlikonventi, kus valmistas ette dokumenti Liivimaa maamõõdu revisjonikomisjonile. 1806. aastast oli ta Liivimaa aadlikonvendi täievoliline esindaja Peterburis agraarreformi ja talupoegade vabastamise küsimustes.⁷³

Aktiivse ühiskondliku tegevuse raames tegutses von Pistohlkors veel ka Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberneri markii Paulucci nõustajana Tartu linnakeskkonna ümberkujundamise küsimustes. Tema ülesannete hulka kuulusid Tartu kivist kaubahoovi, puuturu, hoolekande- ja meditsiiniastutuste ning Tartu ülikooli botaanikaiaia rajamise organiseerimine.⁷⁴ Von Pistohlkorsi mõjukust kinnitab kas või fakt, et Parrot saatis talle isikliku kutse tulla ülikooli peahoone pidulikule nurgakivi panekule 15. septembril 1805. aastal.⁷⁵

Kuid Tartuga sidusid von Pistohlkorsi juba varasemadki kokkupuuted. Nimelt tänab

⁶⁸ Sama mõte oli Euroopas üldlevinud ja palju tsiteeritud, nt. ”Wie das Haus, so der Mensch” pärineb populaarsest ajakirjast ”Zeitschrift für die elegante Welt” (Leipzig: Voss, 1806, nr. 3, lk. 7).

⁶⁹ K. A. C. v. Bruiningk, Ueber Verbesserung livländischer Bauernwohnungen, von einem livländischen Gutsbesitzer. – Neuere ökonomisches Repertorium für Livland. Bd. 2, St. 3. Dorpat, 1814, lk. 144–145.

⁷⁰ I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819, lk. 89–90.

⁷¹ A. W. Hupel, Nordische Mischelaneen. Riga, 1781–1791, 14. St., lk. 497.

⁷² EAA, f. 2741, n. 1, s. 69, l. 35–36.

⁷³ EAA, f. 2471, n. 1, s. 202.

⁷⁴ H. N. v. Pistohlkors, Nachrichten über die Adels-geschlechter Scott of Craighall, Pistolekors und von Pistohlkors. Forbushof, 1914, Teil I, lk. 76.

⁷⁵ EAA, f. 2471, n. 1, s. 133, l. 15.

Kuramaa printsess ühes kirjas von Pistohlkorsi, et "viimane on teinud talle tõeliselt ilusa fassaadijoonise, mille järgi ta kavatseb lasta oma elamu ümber ehitada". Kiri on dateeritud 1785. aastal Tartus⁷⁶ ning sellest võib järeldada, et Ülikooli ja Lübecki tänava nurgal asuva nn. Kuramaa printsessi maja (ill. 3), mis tänapäeval kuulub Hugo Treffneri Gümnaasiumi kompleksi, fassaadilahenduse autoriks võis olla Otto Friedrich von Pistohlkors. Hoone ajaloo kohta on teada, et 1784. aastal ostis selle paruniproua Tscherkassow (neiuna Kuramaa printsess Hedvig Elisabet Biron)⁷⁷ ja pärast tema surma sai 1800. aastal hoone uueks valdajaks keiser Paul I, kes lasi seal avada Liivimaa aadlipreilide hooldusasutuse ehk *Fräuleinstift*'i. Selle asutuse kauaaegseks kuraatoriks oli von Pistohlkors.

Tõepoolest, hoone fassaadidekoor on Tartu linnaruumis üsna ainulaadne: pikad ripuvad taimornamendid moodustavad ülaosas väikese ristikujulise sümboli, medaljonidesse on paigutatud erinevate näoilmetega profiilid ning omapärased on ka väikesed tilgakased ning rosetid akende krohvraamistuse all. Kuigi akende krohvraamistused viitavad Peterburi 18. sajandi teise poole linnaklassitsismile, on kogu fassaadidekoor siiski originaalne võrreldes levinud varaklassitsistliku (*Zopf*-stiili) dekooriga. Eelkõige pälvib tähelepanu lopsakas lehestikumotiiv, mida von Pistohlkors on kasutanud fassaadi vertikaalseks rütmistamiseks. See meenutab akaatsialehe motiivi, mis oli üks 18. sajandi armastatuim vabamürluse vihje, sümboliseerides hingepuhtust, vastupidavust ja taassündi.⁷⁸ Oletatavasti ehitati von Pistohlkorsi kavandite järgi ümber ka Viljandisse üle kolitud *Fräuleinstift*'i esinduslik kivihoone (tänapäeval Viljandi Kultuuriakadeemia peahoone, Tallinna mnt. 18) ning selle ümber olevat rajatud tema plaanide järgi pargiala.⁷⁹

Rutikvere mõis

Kõige tähelepanuväärsem arhitektuuriansambel Otto Friedrich von Pistohlkorsi loomingus on tema kodumõis Rutikvere. Kahjuks seisab peahoone tänapäeval varemeis, kuid sellele vaatamata on võimalik aduda hoone proportsioone ning ruumide paigutust. 1798. aastal on valminud O. F. von Pistohlkorsil uue peahoone fassaad (ill. 4) ja korruste ristlõige (ill. 5).⁸⁰ Hoone kavandil näeme neopalladionistlikku maamaja, mille esifassaadi markeerivad neli joonia sammast (kui võtta aluseks von Pistohlkorsi vabamürlikkude tausta, siis on siin tegemist tarkuse sümboliga). Meie mõisaurijatel on Rutikvere mõis jäänud senini tähelepanu alt välja, kuid Eesti mõisaarhitektuuris tõuseb see esile mitme uuendusega. Neid mainib juba Heinz Pirang, tuues välja mõisahoone põhiplaani uuenduslikud võtted siinses arhitektuuriruumis.⁸¹ Esiteks kavandas von Pistohlkors kogu mõisakompleksi tollal uuelaadse kompositsiooniga: peahoone kõrval pidid paiknema poolkaarselt galeriid, mis lõppesid majandushoonetega (ill. 6).⁸² Teiseks kohtame peahoone põhipaanis esmakordselt Eestis rotundilaad-

⁷⁶ H. N. v. Pistohlkors, *Nachrichten über die Adelsgeschlechter Scott of Craighall...*, Teil I, lk. 385.

⁷⁷ N. Raid, *Tartu vanemaid ehitisi*. Tallinn: Eesti Raamat, 1981, lk. 49.

⁷⁸ Lord Burlington: *Architecture, Art and Life*. Eds. T. Barnard, J. Clark. London: The Hambledon Press, 1995, lk. 72–74.

⁷⁹ H. N. v. Pistohlkors, *Nachrichten über die Adelsgeschlechter Scott of Craighall...*, Teil I, lk. 76–77.

⁸⁰ Fassaadijoonis EAA, f. 2471, n. 1, s. 160, l. 1.; korruste plaan EKM, G 2890.

⁸¹ H. Pirang, *Das baltische Herrenhaus*. Teil 2. Die Blütezeit um 1800. Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky, 1928, lk. 20. Meie mõisaarhitektuuris on siiani esitletud 1820. aastatel valminud Hõreda kuppelsaali ning Uue-Riisipere peahoone põhiplaani kui uuenduslike näiteid.

⁸² Reaalselt jõuti välja ehitada vaid üks tiib, sest mõis läks pankrotti ja taastus alles 1850. aastatel.

set ümarsaali ning selle kõrval paiknevaid ümara põhiplaani ja ümarate seinaniššidega salongiruumi ning kabinetti, mis järgivad Suurbritannias populaarset neopalladionistlike maamõisate laadi.⁸³

Peahoone alumisele korrusele kavandati mõisavalitseja ruumid ja toad looživendade ning sõjaväelaste majutamiseks. Ülemisel korrusel paiknesid esindusruumidena ümara põhiplaaniga saal, selle kõrvale jäi väiksem saal ja mõisahärra erakabinet. Hoone teises tiivas asusid mõisaproua ruumid ning magamistoad. Tiibhoonesse planeeriti köök ja leivaküpsetusahi, piimakamber ja panipaigad.⁸⁴

Suurepärase kunstilise elamuse pakuvad interjööri kavandid, mille idee autoriks ja visandajaks on olnud O. F. von Pistohlkors ise, kuid vormistanud keegi Plesch'i-nimeline hea kunstnikukäega mees.⁸⁵ Need kolm interjööri kavandit on tõenäoliselt mõeldud Rutikvere teise korruse esindusruumide dekoreerimiseks. Esimesel kavandil (ill. 7) täidavad seinu suured antiikvaremetega freskomaalingud, uste kohal asuvatele supraportidele on modelleeritud medaljonis profiilvaates mehenäod, mida raamistavad loorberipärjad. Eriti skulpturaalselt on kavandatud ahjud ja kamina kujundus. Selle ruumi kavand on kõige lähedasem väga populaarsele Robert Adami laadis interjööriidele 18. sajandi teisel poolel.

Teise (ill. 8) ja kolmanda (ill. 9) kavandi juures torkab silma hoopis keerukam sümbolistlik ruumikujundus ja seinadekooi äratuntav sarnasus Tartusse, nn. Kuramaa printsessi majale välja pakutud fassaadilahendusega. Seintel ripuvad pikad akaatsiavanikud, stukkdekooris kohtab tõrvikute, pärgade ja vanikute elemente ning ruume ilmestab rida obeliskide ja postamentide otsa paigutatud allegoorilisi skulptuurigruppe. Tõenäoliselt olid need kavandid mõeldud ümarsaali ja selle kõrval paikneva kabineti kujundami-

seks. Teades von Pistohlkorsi maailmavaadetest tausta, tundub üsna tõenäoline hüpotees, et Rutikvere mõisahoonest taheti välja kujundada looži kooskämiskohta. Otto Friedrich von Pistohlkors kuulus Peterburis tegutsenud "Des hohen Ordens in Orient" nimelisse emalooži ja oli seal kõrgel – Meistri astmel.⁸⁶ Von Pistohlkorsi kirjavahetust vabamüürlastest looži liikmetega ning tema arutlusi vabamüürluse teemadel saadab siiras usk selle liikumise ideaalidesse. 18. sajandi vabamüürluse mentaliteeti ning vaimseid pürgimusi kajastavad looži vastuvõtmisel esitatavad küsimused. Kuigi need allegoorilised küsimused on seotud arhitektuuriga, on neisse peidetud vabamüürlase erinevaid valgustumise astmeid. Kui vabamüürlane hakkab vabamüürluse sümbolitist aru saama, mõistab ta, et vabamüürlaste looži võib tõlgendada inimhinge kujutisena. Näiteks: mis nime kannavad Saalomoni templi kaks sammast? kui kõrge oli Saalomoni tempel? millest oli tehtud Saalomoni templi põrand? millised olid templist väljapoole jäävad ruumid ja eeskoda? kuhu paigutatakse sambad loožides? mida tähendavad seitse astet templi ees? mida teenib kuubikujuline kiviplokk? mis on seitse vaba kunsti, milles vabamüürlased peavad tublid olema? mida teenib luulekunst, maalikunst ja muusika? milleks vajame aritmeetikat ja geomeetriat? ja lõpuks – missugust eesmärki teenib arhitektuur?⁸⁷ Need küsimused aitavad meil paremini mõista maailma, milles elasid inime-

⁸³ E. Tohvi, 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptisioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, kd. 15 (3), lk. 104–106.

⁸⁴ EAA, f. 2471, n. 1, s. 131, l. 137p.

⁸⁵ Esmakordselt avaldatud: Maarjamaa rokokoo. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Näituse kataloog. Koost. A. Untera. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, Kadrioru Kunstimuseum, 2007, lk. 16.

⁸⁶ EAA, f. 2471, n. 1, s. 91, l. 60–61p.

⁸⁷ EAA, f. 2471, n. 1, s. 91, l. 35; 38–38p.

sed 18. sajandil, kes uskusid vabamüürliku liikumise kaudu inimühiskonna ning elukeskkondade parendamisse. Samuti avavad need küsimused mõisahoonete ja -parkide rajamise kunstilise sõnumi tagamaid. Käesolevas kirjutises ei jõua artikli mahtu arvestades pikemalt peatuda interjööridetailide ja vabamüürlike rituaalide omavahelisel analüüsil, mis jääb autoril järgmise kirjutise teemaks.

Siinkohal saab tõmmata veel teisegi paralleeli 18. sajandi alguse Briti arhitektuurikultuuriga, kus lord Burlingtoni ajal tegutses tavatult palju aadlikest amatöörarhitekte. John Harris rõhutab, et see oli Briti omapära ning mõistel "amatöör" polnud mingit halvustavat varjundit. Maaomanikust aadlimees oli isiklikult huvitatud oma maaomandi kujundamisest ja väljaehitamisest – see kuulus ajastu vaimu juurde ning et sageli kasutati professionaalsete arhitektide väljaantud arhitektuurijooniste albumeid, vajasid amatöörarhitektid ehitusmeistreid selleks, et lahendada praktilised küsimused.⁸⁸ Sama protsess leidis aset ka Eestis 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses, mistõttu kerkib üles küsimus: kas ongi ehitusmeistri osalemist ehitise valmimisel põhjust pidada oluliseks, kui põhikontseptsiooni töötas välja aadlimees ise.

Rutikvere mõisas teostas ühte ehitusetappi Tartust kutsutud müürsepp Carl Friedrich Jahnenzt, kelle koostatud ehitusarvete järgi oli mõisas üks aktiivsemaid ehitusperioode 1816. aasta paiku.⁸⁹ Kahjuks ei täitunud kõik plaanid, sest von Pistohlkorsi paljude ühiskondlike tegevuste hulgas oli ka Viljandi kreisikohtuniku amet, mis viis ta lõpuks majandusliku hävinguni. Et ta oli keeldunud valvamast ühe kreisikohtu petisest sekretäri järele, pidi ta tekkinud kahjude eest oma isikliku varaga vastutama ja pantima mõisa 1816. aastal Liivimaa Aadli Krediidikassale. 1821. aastal ostis ta vanim poeg, Otto Friedrich IV von Pistohlkors Rutikvere tagasi.⁹⁰

Mõisakompleksi ümber jõudis Otto Friedrich von Pistohlkors rajada oma visiooni järgi vabakujundusliku pargi. Nõnda võib Rutikvere peahoone esisel graniittrepiastmel seis-tes kogeda avarat ja hea ruumitajuga kavandatud mõisaesist ringjat väljakut, kus parempoolne väljaehitatud tiibhoone sulandub kokku poolkaarselt istutatud puudereega. Esiplaanil kasvavad nooljad eksootilised okaspuud lähevad sujuvalt üle laialehelisteks pärnapuudeks, moodustades maalilised kulissid kogu hoonekompleksile. Pargis kohtab märke veel kanalitesüsteemist ning peahoone taga on läbimõeldult istutatud mitu eksootiliste okaspuude ringi. Mitmetasandiliselt künkalt, kus tõenäoliselt asus paviljon, avanes vaade ümbruskonnale.

Von Pistohlkors oli ka suur botaanikahuviline, pidas oma mõisas puukooli ning tutvustas ümbruskonnas uusi taime- ja puuliike.⁹¹ Raamatus "Eesti pargid" on avaldatud Rutikvere mõisa kasvahoone kavand.⁹² 18. sajandi lõpus pöördus Põltsamaa lossi omandanud Aleksei Bobrinski mitmeid kordi von Pistohlkorsi poole, et too talle puude istikute valikul nõu annaks.⁹³ Lisaks käivitas von Pistohlkors Rutikvere mõisas klaasikoja, telliselöövi ning viinavabriku, kus töötasid saksa meistrid.

Von Pistohlkors pööras suurt tähelepanu oma talupoegade ja mõisatööliste elamistin-

⁸⁸ J. Harris, *The Palladian Revival: Lord Burlington, His Villa and Garden at Chiswick*. New Haven, London: Yale University Press, 1994, lk. 18.

⁸⁹ EAA, f. 2471, n. 1, s. 131, l. 128–129p; 139.

⁹⁰ G. v. Pistohlkors, Woldemar I Conrad von Pistohlkors (1755–1801), tänase Tartu Linnamuuseumi ehitaja ja tema perekondlik taust 17.–21. sajandini. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 11. Tartu, 2005, lk. 89.

⁹¹ EAA, f. 2471, n. 1, s. 73, l. 2–4.

⁹² A. Hein, *Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost*. – *Eesti pargid 1*. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, Varrak, 2007, lk. 58–59.

⁹³ EAA, f. 2471, n. 1, s. 73.

gimustele. Aruandes Pärnumaa Maarevisjoni komisjonile 1805. aastal on kirjas, et ta on oma heast tahtest lasknud ehitada ühiskondlikke hooneid talupoegadele ning näeb oma talupoegi tulevikus vabadena.⁹⁴ 1786. aasta aruandes toodi välja, et Põltsamaa talurahvakoolidest on Rutikvere mõisas tegutsevad kolm koolimaja kõige paremad, s.t. "saksa moodi ehitatud" ehk korstnatega. Seal õpetati lapsi eeskujulikult hästi, koolmeistrid said mõisniku käest eraldi tasu ja lapsi peeti ülal mõisa arvel.⁹⁵ 1818. aastal ostis von Pistohlkors oma lähedasele sõbrale Hupelile kuulunud elamu Paides ja asutas sinna leskede ja vaeste hoolekandeesutuse ning kasvatusasutuse nende lastele.⁹⁶ Siinkohal tuleks märkida, et paljudel baltisaksa aadlikel oli oma talupoegadega nn. paternalistlikud suhted⁹⁷ ehk mõisnike eestkostekohustus⁹⁸, mida hakati rõhutama eriti 18. sajandi teisest poolest. Nõnda tundsid aadlikud vastutust oma talupoegade toimetuleku eest, eriti katku-, ikalduse- ja taudide ajal. Sellele lisandus hool talupoegade tervise, hariduse ja parema käekäigu, sh. elutingimuste parandamise pärast – kõiki neid aspekte pidasid oluliseks ka vabamüürlastest filantroobid. Näiteks kuulus von Pistohlkorsi lähedaste mõttekaaslaste hulka tema nõbu krahv Ludwig August Mellin, keda Indrek Jürjo esitleb kui talurahva sõpra ja estofiili.⁹⁹ Vabamüürlastest suguvõsade liikmed olid omavahel üsna tihedalt seotud: von Pistohlkorsi üks poegadest Alexis Göran abiellus krahv Ludwig August Mellini tütrega ning nad asusid elama Birini (Kolzeni) lossi Liivimaal. Teine poeg, Otto Friedrich IV sõlmis abielu Tõstamaa Helmersenide tütre Hedwig Mathilde von Helmerseniga (kelle vend õppis *Philantropinum*'is).

Ka von Pistohlkorsi vanimast pojast Otto Friedrich IV von Pistohlkorsist sai kunstihuviline ja asjaarmastajast maalikunstnik, kelle 27 õlimaali oli rippunud Birini lossi gale-

riis. Peamiselt maastikumaalide hulgas oli olnud ka kaks sõjastseeni.¹⁰⁰ Voldemar Vaga mainib teda vaid seoses maalikunstnik Carl Friedrich Christian Buddeusega, kelle portree annotatsioonis oli olnud kirjas, et Pistohlkors on maalinud tagaplaani.¹⁰¹ Buddeuse ja Pistohlkorsi lähedast sõprust kinnitavad ka Buddeuse Rutikvere vaated (Eesti Ajaloomuseumis) ning Otto Friedrich IV 1842. aastal maalitud "Rakvere lossi varemed" (ill. 10). Sellel maalil on Eesti kultuuriloo seisukohast huvitav seltskond: esiplaanil näeme seljaga istuvat ja maalivat sõjaväemundris Otto Friedrich IV von Pistohlkorsi, temast paremale poole jääb Friedrich Robert Faehlmann¹⁰², kes osutab maastikule nende ees, ning vasakul pool seisab arvatavasti Carl Buddeus. Meisterlikult maalitud tagaplaanil asuvad Rakvere lossi varemed ja maastik, seevastu inimfiguurid on kujutatud üsnagi kohmakalt. Lisaks maalil kujutatud isikutele kannab teos ilmset vabamüürlikku allegooriat, millele vihjab von Pistohlkorsi kõrval paiknev kirst. Tema isa oli Meistri astmes vabamüürlane ja selle astme sümboliks oli nn. legendaarse Saalomoni templi ehitaja

94 EAA, f. 2471, n. 1, s. 202.

95 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819, lk. 75–76.

96 H. N. v. Pistohlkors, Nachrichten über die Adels-geschlechter Scott of Craighall..., Teil I, lk. 79.

97 M. Seppel, Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis. – Tuna 2006, nr. 3, lk. 27–41.

98 M. Laur, Eesti ala valitsemine 18. sajandil, lk. 163–165.

99 I. Jürjo, Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil, lk. 50–53.

100 W. Neumann, Lexikon Baltischer Künstler. Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky, 1908, lk. 120.

101 V. Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976, lk. 43.

102 V. Raam, K. J. Petersoni ja Fr. R. Faelmanni ikonograafia. – Akadeemilise Kirjandusühingu toimetused XV, Tartu: RK Teaduslik kirjandus, 1941.

Hiirami kirst.¹⁰³ Niisiis saab maali kaudu kin- nitust fakt, et pärast vabamüürluse keelusta- mist 1822. aastal ei suudetud vabamüürliku liikumist ja selle ideaale sugugi välja juu- rida, vaid liikumine formeerus ümber uuteks seltsideks. Vabamüürlikke sümboleid kasu- tati vihjeliselt ka edasi, mis näitas omakorda vabamüürlike ideede elujõulisust.

Kokkuvõtteks

Vabamüürliku vaatenurga lisamine pakub uusi tõlgendusvõimalusi ja ideelisi allikaid kogu meie arhitektuuripärandile. Valgustus- ajastu vabamüürlus eelistas arhitektuuris nn. Augustuse ajastu stiili, mille taaselustas 16. sajandil Palladio ja 18. sajandi alguses lord Burlington. Vabamüürlus andis tõuke neopalladionismi esteetika väljakujunemisele Suurbritannias 18. sajandi alguses, kus see levis koos Inglise stiilis vabakujundusliku pargiga Mandri-Euroopasse. Vabamüürlike sertifikaatide kujundust analüüsid tekib seos meie 18. sajandi teise poole mõisahoo- nete interjöörikujuandustega, kus seinapanee- lidel, uste kohal asuvatel supraportidel ning ahjude kujunduses võime kohata putostseene koos erinevate atribuutidega, mille allegoo- rias on äratuntav vabamüürlik sümbolika. Seetõttu on võimalik Eesti mõisakomplek- side kunstilisel analüüsil arvestada ka nende omanike vabamüürliku taustaga.

18. sajandil kujuneb ajastu lemmikuks neopalladionistlik maamõis, mille ümber ra- jati Inglise stiilis vabakujunduslik park. Par- gikujunduses kohtame allegoorilisi paviljo- ne ning muid maastikuelemente, mis olid sageli kantud ka vabamüürlikust retoorikast. Meie mõisakultuuri ja -majanduse, eelkõige pargikunsti üheks võimalikuks eeskujuliiniks on olnud Wörlitzi pargikompleks Dessaus, sest seal tegutsenud kasvatusasutuses *Phi- lantropinum*'is on õppinud märkimisväärne osa baltisaksa aadlike lastest.

Toetudes Juri Lotmani kirjeldatud avatud ja haridust väärtustavale vabamüürlusele, joonistuvad ühiskonna paremaks muutmise ideed välja ka 1795. aastal tegevust alusta- nud esimese teadusseltsi – Liivimaa Üldka- suliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liikmes- konnas ning tegevusvaldkondades. Vabamüü- lastest edumeelsete aadlike asutatud ühingu etteotsa valiti Georg Friedrich Parrot, kes koostas selle esimese programmi. Taasava- tud Tartu ülikooli esimese pitsati kujundus viitab vabamüürlike ideede mõjule ka Tartu ülikooli juhtkonnas.

18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi al- guses kerkinud hoolekande- ja kasvatusasu- tuste, koolide ning haiglate asutamise taga olid sageli vabamüürliku maailmavaatega baltisaksa aadlikud ja kodanlased. Üheks il- mekaks näiteks on Otto Friedrich von Pis- tohlkorsi tegevus, kes esindab ühes isikus valgustatud aadlikku, vabamüürlast ja har- rastusarhitekti. Oletatavasti on von Pistohl- kors Tartus Ülikooli ja Lüübeki tänava nur- gal asuva nn. Kuramaa printsessi maja fas- saadilahenduse autor. Samuti ehitas ta oma plaanide järgi kodumõisa Rutikveres ning rajas selle ümber vabakujundusliku pargi, mille kujunduses kasutas rohkesti vabamüü- rikku sümbolikat.

103 W. Kirk MacNulty, Vabamüürlus. Sümbolid, sa- ladus, tähendus, lk. 171.